

PAPER DETAILS

TITLE: 19. Yüzyılda Osmanlı Devleti ve İran Yenilesme Hareketlerinde İki Önemli Sahsiyet: Mustafa Resit Paşa ve Mirza Taki Han

AUTHORS: Numan TURAN

PAGES: 1-27

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/2910907>

19. YÜZYILDA OSMANLI DEVLETİ VE İRAN YENİLEŞME HAREKETLERİNDE İKİ ÖNEMLİ ŞAHSİYET: MUSTAFA REŞİT PAŞA VE MİRZA TAKİ HAN

NUMAN TURAN*

Öz: Osmanlı Devleti ve İran yenileşme hareketleri 19. yüzyılda benzer koşullar içerisinde şekillenmiştir. İki devlet de içine düştüğü siyasi ve ekonomik güçsüzlüklerle mücadele etme amacıyla birtakım düzenlemeler gerçekleştirmiştir. Tarih boyunca birbirleri ile yoğun siyasi, kültürel ve ekonomik ilişkiler içinde bulunmuş olan Osmanlı Devleti ve İran'ın 19. yüzyıldaki yenileşme çabaları, benzer koşullarda birbirine yakın süreçlerden geçmiştir. Osmanlı Devleti'nde Tanzimat Fermanı'nın mimarı ve devrin en önemli devlet adamlarından Mustafa Reşit Paşa, 1846-1858 yılları arasında 6 kez yürüttüğü sadrazamlık görevinde köklü reformlar gerçekleştirmiştir. İran'da ise modern anlamda önemli değişikliklerin yapıldığı dönem, Kaçar Hanedanının dördüncü hükümdarı Nasreddin Şah'ın (1848-1896) veziri Mirza Taki Han'ın vezirlik yıllarına (1848-1851) denk gelmektedir. Her iki şahsiyet de devlet yönetiminde merkezi otoritenin güçlendirilmesi, mali konularda düzenlemelerin yapılması ve kanun üstünlüğünün tesis edilmesi adına yenilikler yapmıştır. Bu çalışmada, Osmanlı Devleti ve İran'ın iki önemli devlet adamının ülkelerindeki modernleşme sürecine katkıları karşılaştırmalı olarak gösterilmeye çalışılacaktır. Araştırmada, Türk ve İran tarihçileri tarafından hazırlanmış tetkik eserlerden faydalanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, İran, Yenileşme, Mustafa Reşit Paşa, Mirza Taki Han

TWO IMPORTANT FIGURES IN THE OTTOMAN EMPIRE AND IRANIAN RENEWAL MOVEMENTS IN THE 19TH CENTURY: MUSTAFA REŞİT PAŞA AND MIRZA TAKİ KHAN

Abstract: The Ottoman Empire and Iran's reform movements were shaped in similar conditions in the 19th century. Both states have made some arrangements in order to combat the political and economic weaknesses they have fallen into. The Ottoman Empire and Iran, which had intense political, cul-

* Pamukkale Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Yakınçağ Tarihi Doktora Öğrencisi, numanturan20.nt@gmail.com

tural and economic relations with each other throughout history, went through similar processes in the 19th century. In the Ottoman Empire, Mustafa Reşit Paşa, who was the architect of the Tanzimat Edict and one of the most important statesmen of the period, carried out radical reforms in his duty as grand vizier, which he carried out 6 times between 1846-1858. The period in which important modern changes were made in Iran coincides with the vizier years of Mirza Taki Khan (1848-1851), the vizier of Nasreddin Şah (1848-1896), the fourth ruler of the Qajar Dynasty. Both figures made innovations in order to strengthen the central authority in the state administration, to make regulations in financial matters and to establish the rule of law. In this study, the contributions of two important statesmen of the Ottoman Empire and Iran to the modernization process in their countries will be tried to be shown comparatively. In the research, examination works prepared by Turkish and Iranian historians were used.

Keywords: Ottoman Empire, Iran, Renewal, Mustafa Reşit Paşa, Mirza Taki Khan

Giriş

Fransız İhtilali ile ortaya çıkan milliyetçilik, bağımsızlık, özgürlük ve eşitlik fikirleri çok uluslu devletleri ve imparatorlukları derinden etkilemiştir. Yayılan yeni fikirler, birçok uluslu bir arada tutan Osmanlı Devleti, İran ve Rusya gibi geniş topraklara sahip devletlerin siyasî yapısı üzerinde oldukça etkili olmuştur. Özellikle milliyetçilik düşüncesinin etkisiyle milli devletlerini kurma isteğindeki uluslarda, bağımsızlık süreci başlamıştır. Bu süreç, İngiltere ve Fransa gibi batılı ülkelerin teşvik ve destekleri ile daha da hızlanmıştır.

19. yüzyılda siyasî, askerî ve ekonomik alanlarda eski gücünü yitiren Osmanlı Devleti, yaptığı yenilikler ile bir yandan ülkesini güçlendirmeye çalışmış, bir yandan da çok uluslu devlet yapısını dış faktörlerden korumayı amaçlamıştır. Fransız İhtilali'nin ilan edildiği dönemde Osmanlı tahtında bulunan padişah III. Selim, Avusturya ve Rusya ile yapılan savaşlarda alınan yenilgiler üzerine Nizam-ı Cedid ordusunu kurmuş fakat bu durumdan rahatsız olan yeniçerilerin başlattığı Kabakçı Mustafa isyanı ile tahttan uzaklaştırılmıştır. III. Selim'in başlattığı ancak devamı getirilemeyen reformlar, II. Mahmut döneminde tekrar hız kazanmıştır. Bu dönemde Osmanlı Devleti'nde askerî, ekonomik ve idarî alanda pek çok ıslahat yapılmıştır. Yapılan yenilikler eğitim, kültür ve bürokratik alanlarda yapılan düzenlemeleri içermesi açısından oldukça önemlidir. Islahat hareketlerinin önünde engel olarak görülen Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması ile başlayan süreç, devlet ve saray teşkilatında

geniş ölçüde değişiklik yapılarak bakanlıkların kurulması ile devam etmiştir. Batı tarzında yönetim esaslarının kabul edilmesiyle birlikte modern bir devlet teşkilatı ve bürokrasisi oluşturulmasına çalışılmıştır. Bürokratik teamüllerin gelişmesi ve yaygınlaşması yönetim esaslarında birtakım değişiklikleri beraberinde getirmiş ve II. Mahmut'un ölümünden 4 ay sonra Tanzimat Fermanı ilan edilerek, hukukun üstünlüğü tesis edilmeye çalışılmıştır. Dönemin Hariciye Nazırı Mustafa Reşit Paşa tarafından Tanzimat Fermanı'nın 3 Kasım 1839'da Gülhane Parkı'nda ilanı ile eğitim, hukuk, askerî ve sosyal alanda devletin modernleşmesini sağlayacak reformlara başlanmış ve 1876'da Meşrutiyet'in ilanına kadar geçen süre, "Tanzimat Dönemi" olarak adlandırılmıştır.

İran'da Safevi Devleti'nin yıkılmasından sonra yönetime gelen Avşar ve Zend Hanedanlarının iktidarları boyunca ülkede duraklama dönemi yaşanmış, her iki hanedan da ülke içinde huzuru tesis etmek için çaba göstermiştir. Kaçar Hanedanının yönetimi ele geçirmesinden sonra (1795) batılı ülkelerle yeniden iletişime geçilmiş ve İran'da modernleşme hareketleri başlamıştır. Osmanlı Devleti ve Rusya'daki reform hareketlerinden etkilenen İran'da Abbas Mirza (1789-1833), orduda yaptığı düzenlemelerle reform hareketleri sürecini başlatmıştır.¹ Büyük oranda batıdaki gelişmelerden yararlanılarak yapılan reformları Mirza Taki Han daha ileri bir seviyeye taşımıştır. Onun malî, askerî, eğitim, sağlık ve sosyal alanda ülkenin modernleşmesi yönünde yaptığı yenilikler, oldukça önemlidir. Yaptığı yenilikler Osmanlı Devleti'nde Tanzimat dönemi reformlarının bir benzerinin İran'da uygulanmasıdır.²

Mustafa Reşit Paşa ve Mirza Taki Han Kimdir?

Osmanlı Devleti'nde Mustafa Reşit Paşa, İran'da Mirza Taki Han batıdaki gelişmelerin ve yeniliklerin uygulayıcısı olarak ülkelerinin modern dünyaya ayak uydurmasına katkı sağlamış iki önemli devlet adamıdır. Yaşadıkları dönemde ülkelerinin içinde bulunduğu durum, aldıkları eğitim ve çeşitli sebeplerle yurt dışı görevinde bulunmaları onların yenilikçi bir düşünceye sahip olmalarına katkı sağlamıştır.

Mustafa Reşit Paşa, 13 Mart 1800'de İstanbul'da doğmuştur. Babası II. Bayezid Külliyesi Vakıfları Ruznamçesi Mustafa Efendi'dir. Mustafa Efendi'nin ölümüyle Osmanlı devlet ricalinden dayısı Ispartalı Seyyid Ali Paşa'nın

¹ Abdolvahid Soofizadeh, "Osmanlı ve İran Meşrutiyeti Karşılaştırması" *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 7/35, s.287.

² Gökhan Bolat, "Mirza Taki Han (Emir Kebir) ve Reformları (1848-1851)" *Belleten*, c. IXXVII/278, TTK Yayınları, Ankara 2013, s.152.

yanında eğitim almıştır. Bir dönem Beylerbeylik, Sadrazamlık, Seraskerlik gibi önemli görevleri yerine getirmiş olan Seyyid Ali Paşa'nın mühürdarlığı görevini yürütmüştür. Seyyid Ali Paşa'nın görevden alınmasıyla Beylikçi Akif Efendi'ye bağlı olarak Babıâli Mektûbî Kalemine girmiştir. 1827-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nda ordu ile hareket eden Sadrazam Sırrı Paşa'nın yanında mühürdarlık görevini yerine getirirken ordunun merkez ile yaptığı yazışmalarda kullandığı üslup II. Mahmut'un dikkatini çekmiştir. Bunun da etkisiyle 1829 Edirne Antlaşması'nda başkâtip olarak görev almıştır.³ Daha sonra âmedî⁴ odasına geçmiş, burada Reisülküttâb Pertev Efendi'nin himayesinde Kavalalı Mehmed Ali Paşa ile yapılan görüşmelerde ikinci kâtip olarak onunla beraber Mısır'a gitmiştir (1830). Böylece ileride devleti çok zor durumda bırakacak olan Mısır Sorunuyla tanışmıştır. Dönüşünde âmedî vekili (1831) ve Haziran 1832'de asaleten âmedî olmuştur. 1834 Haziran ayında âmedilik görevi üzerinde kalmak üzere Paris Ortalçılığı'ne tayin edilmiştir. 1836'da Londra Sefiri, 1837'de de paşa unvanı alarak Hariciye Nazırı olmuştur.⁵ Mustafa Reşit Paşa, Sultan Abdülmecid döneminde 6 kez sadrazamlık yapmıştır. İlk sadrazamlığa 28 Eylül 1846'da getirilmiştir. Hayatı boyunca altı defa Sadrazamlık, üç defa Hariciye Nazırlığı, beş defa Paris Sefirliği, iki defa Londra Sefirliği görevlerinde bulunmuştur. Aynı zamanda bu görevlerinin dışında Meclis-i Vâlâ ve Meclis-i Tanzimat reisliği de yapmıştır. Son sadrazamlığı 1858 yılında vefat edene kadar sürmüştür.

Mirza Taki Han, 1806'da Irak-ı Acem'de bulunan Arak şehrine bağlı Ferahan yakınlarındaki Hazeve köyünde doğmuştur. Babası, Ferâhân'da Kaymakam Mirza Bozorg'un aşçısı Kerbelâyî Muhammed Kurban'dır. Mirza Bozorg babasına yardım eden Mirza Taki'nin zekâ ve kabiliyetini fark edince onun kendi oğullarıyla birlikte ders almasını ve iyi bir eğitim görmesini sağlamıştır. Mirza Taki öğrenimini tamamladıktan sonra Mirza Büzürg tarafından kâtiplik görevine getirilmiştir. Görevi sırasında dönemin siyasî şahsiyetlerini yakından tanıma fırsatı bulmuştur. Mirza Büzürg 1822'de ölünce yerine geçen oğlu Ebü'l-Kasım zamanında önce Azerbaycan ordusunda askerî kâtip (leş-

³ Kemal Beydilli, "Mustafa Reşid Paşa" *TDV İslam Ansiklopedisi*, c.31, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2020, s.348-350.

⁴ Âmedî veya Âmedî-i Dîvân-ı Hümâyûn da denilen bu âmir, Tanzimat'tan önce divan kâtiplerinin şefi olan reisülküttâbın özel kalem müdürü durumundaydı. Gerek sadrazamanın padişaha yazacağı telhis ve takrirler, gerekse yabancı devletlere yazılan her çeşit yazılar Âmedî Kalemî'nde yazılır ve burada saklanırdı. Ayr. bkz. Necati Aktaş "Âmedî" *TDV İslam Ansiklopedisi*, c.3, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1991, s.12.

⁵ Cavit Baysun, "Mustafa Reşit Paşa", *Tanzimat II*, MEB Yayınları, İstanbul 1999, s.723.

kernüvisi), ardından 1835’de Azerbaycan ordusunun malî işlerinden sorumlu bulunan müstevfi-i nizâmı olarak tayin edilmiştir.⁶ Mirza Taki bu dönemde üç resmî seyahat yapmıştır. İlkinde Rus elçisinin Tahran’da öldürülmesi münasebetiyle özür beyan etmek için 1829-1830 yıllarında Hüsrev Mirza başkanlığında bir heyetle Rusya’ya gitmiştir. 1837’de ikinci gezisinde Veliaht Nâsirüddin Mirza ile birlikte Erivan’da bulunmuştur. Orada Rus Çarı I. Nicholas’la görüşmüştür. Üçüncü gezisini 1843-1847 yılları arasında “müşîrüddevle” unvanıyla başkanı olduğu bir heyetle birlikte Osmanlı-İran sınır ihtilâflarını görüşmek üzere Erzurum’a yapmıştır. İran’a dönünce vezîr-i nizâm ve on beş yaşındaki Veliaht Şehzade Nâsirüddin’e lalabaşı olarak tayin edilen Mirza Taki, 1848’de Muhammed Şah’ın vefatı üzerine veliaht tarafından emîr-i nizâmîliğe (başkumandanlık) getirilerek tahta çıkma töreni için gereken hazırlıkları yapma göreviyle Tahran’a gönderilmiştir. Nâsirüddin Mirza, tahta çıktıktan sonra onu veziriazam (şahs-ı evvel-i İran) tayin etmiş ve kendisine “emîr-i kebîr” ve “atabeg-i a’zam” unvanlarını vermiştir (1848). Ayrıca kız kardeşiyle evlendirmiştir. 1851’de yine Nâsirüddin Mirza tarafından sadrazamlıktan azledilmiştir. Yaklaşık iki ay sonra da yine Şahın emriyle Kâşân’a bağlı Fin Kasabasında 1852’de öldürülmüştür.⁷

Mustafa Reşit Paşa ve Mirza Taki Han’ın yaşadığı dönemde Osmanlı Devleti’nin ve İran’ın siyasî durumu hakkında kısaca bilgi vermek, iki devlet adamının yaptığı yeniliklerin amacını ve önemini göstermesi bakımından yararlı olacaktır. Her iki devletin de askerî, siyasî ve ekonomik olarak batılı ülkelerin gerisinde kaldıkları ve Rusya’nın güneye doğru yayılmacı bir siyaset izlemesi nedeniyle yapılan savaşlarda başarısız oldukları görülmektedir. Hem Osmanlı Devleti hem de İran, Rus tehdidine karşı birleşmek yerine müstakil hareket ederek İngiltere ve Fransa’nın desteğini sağlamaya çalışmışlardır.

19. Yüzyılda Osmanlı Devleti ve İran

Osmanlı Devleti ve İran coğrafi açıdan birbirine sınır olmakla beraber tarihi açıdan birbirine rakip iki devlet olma özelliği taşımaktadır. Bu rekabet iki ülke arasındaki sınır anlaşmazlıklarının ötesinde Sünni inanışa sahip Osmanlı Devleti ile Şii’liği resmî ideoloji olarak benimseyen İran’ın dini açıdan birbirine üstünlük sağlama mücadelesidir. Safevi Devleti’nin kurulmasından

⁶ Rıza Kurtuluş, “Mirza Taki Han”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 30, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2020, s.12.

⁷ Ganze İme, “Emir Kebir’in (Mirza Taki Han) Kaçarlar Döneminde İran’daki Yenileşme Hareketlerine Katkıları”, *İRTAD*, Sayı:6, Haziran 2021, s.45-70.

itibaren devam eden bu mücadele, 19. yüzyılda Rusya'nın saldırgan politikalarına, İngiltere ve Fransa'nın ise siyasî müdahalelerine karşı iki devletin birlikte hareket etmesine engel olmuştur. Bu çerçevede düşünüldüğünde Batı emperyalizmi ve üstünlüğü, askerî yenilgileri beraberinde getirmiş, iki ülkenin de siyasal, ekonomik ve kültürel güçsüzlüğü gözler önüne serilmiştir.

19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin uğraşmak zorunda olduğu üç önemli problem bulunmaktaydı. Bunlardan ilki Batılı devletlerin Osmanlı topraklarını kendi aralarında paylaşmak için izledikleri saldırgan politikalarıdır. İkincisi Osmanlı tebaası arasında yayılan özellikle gayrimüslimlerin ayrılıkçı faaliyetlerine yol açan Fransız İhtilali'nin getirdiği milliyetçilik akımı, üçüncüsü ise Sırp ve Yunan ayaklanmaları ve Mısır'da Mehmet Ali Paşa isyanıdır.⁸ Bu durum karşısında Osmanlı Devleti varlığını tek başına koruyacak askerî ve ekonomik gücü yerinde olmadığından Avrupa devletleri arasında bir denge politikası oluşturarak maruz kaldığı tehlikelerden kurtulmaya çalışmıştır.

7 Nisan 1799'da III. Selim tahta çıktığında Osmanlı Devleti hem Avusturya hem de Rusya ile savaş halindeydi. Bu savaşların sonucunda Avusturya ile 1792'de Zıştovi, Rusya ile Yaş Anlaşmaları imzalanmıştır. Bu savaşlarda elde edilen başarısızlıklar üzerine III. Selim, modern tekniklerle donatılmış bir ordu kurmak ve bu ordu sayesinde mutlak bir hâkimiyet elde etmek istemiştir.⁹ Bu amaçla siyasî ve askerî alanda Nizam-ı Cedit¹⁰ olarak adlandırılan bir dizi reform hareketlerine başlamıştır. Batıdaki teknik gelişmelerin ilk olarak askerî alanda uygulanmasıyla başlayan yenilikleri, vergi sisteminde yapılan düzenlemeler izlemiştir.

Akdeniz'de etkinliğini güçlendirerek İngiltere'nin sömürgelerine giden yolu kontrol etmek isteyen Fransa, 1798'de Mısır'a asker çıkarmıştır. Osmanlı Devleti, İngiltere ve Rus donanmalarının yardımıyla Mısır'ı başarıyla savunmuştur. Napolyon Bonapart komutasındaki Fransız kuvvetleri Akka kalesini kuşatmış fakat Ahmet Paşa komutasındaki Nizam-ı Cedit askerleri karşısında geri çekilmek zorunda kalmıştır.

⁸ Abdolvahid Soofizadeh, *Osmanlı-İran Siyasi İlişkileri (1795-1925)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2020, s.110-111.

⁹ Ahmet Hamdi Tanpınar, *On dokuzuncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2019, s. 70.

¹⁰ Nizam-ı Cedit kavramı ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Kemal Beydilli "Nizam-ı Cedit" *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 33, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s.175-178.

Nizam-ı Cedit aslında III. Selim'in devletin içine düştüğü durumu düzeltmek amacıyla yaptığı yenilikleri içermektedir. Bunlar arasında ulemanın devlet üzerindeki etkisinin azaltılması, Avrupa örnek alınarak ilim, sanat, ziraat ve ticaret alanlarında düzenlemelerin yapılması yer almaktadır.¹¹ Ancak yapılan ve yapılması planlanan yeniliklere muhalif olanlar tarafından başlatılan Kabakçı Mustafa İsyanı ile şeyhülislamdan Sultanın tahttan indirilmesi yönünde fetva alınmış, 29 Mayıs 1807'de III. Selim tahttan indirilerek yapılan tüm yenilik hareketleri sona erdirilmiştir.¹²

II. Mahmut, amcası III. Selim'in tahttan indirilmesi, ağabeyi IV. Mustafa'nın tahta çıkışı ve onun da on dört aylık saltanatının Alemdar Mustafa Paşa tarafından sonlandırılması üzerine 28 Temmuz 1808'de padişah oldu.¹³ II. Mahmut 31 yıl süren saltanatında, Balkanlarda Sırp ve Yunan isyanları; Nava-rin'de Osmanlı donanmasının Rus, İngiliz ve Fransız donanmaları tarafından yakılması ve Mısır Valisi Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın Suriye ve Anadolu'yu geçerek Kütahya'ya kadar gelmesi gibi siyasi olaylar ile karşı karşıya kalmıştır. Diğer taraftan gerçekleştirdiği reformlarla Osmanlı modernleşmesinin temel-lerini atmış, ölümünden dört ay sonra ilan edilen Tanzimat Fermanı'na da zemin hazırlamıştır. O, devletin içeride ve dışarıda çok ciddi problemler ile karşı karşıya kalmış olmasına rağmen büyük bir cesaret ve kararlılıkla yenilik-lere devam etmiştir. II. Mahmut, amcası III. Selim'in yaptığı yenilik hareketle-rinden tecrübe kazanarak devlet kurumlarında başarılı bir değişim meydana getirmek suretiyle Tanzimat Fermanı'nın temellerini atmıştır.

II. Mahmut'un 1 Temmuz 1839'da 54 yaşında vefat etmesi ile yerine oğlu şehzade I. Abdülmecit tahta geçmiştir. Tahta çıktığında Mısır Sorunun ikinci safhası Nizip yenilgisiyle önemli bir durum haline gelmiştir. İngiltere, Fransa, Rusya, Avusturya ve Prusya 1839'da verdikleri ortak bir nota ile Mısır Sorununun kendilerine danışılmadan çözülmemesini istediler. Böylece Os-manlı Devleti dış ilişkilerde Avrupa devletlerinin denetimini altına girmiş oldu.¹⁴ Bu sırada Hariciye Nazırı Mustafa Reşit Paşa tarafından hazırlanan ve padişahın yetkilerini kısıtlayan Tanzimat Fermanı ilan edildi. Gülhane Hattı Hüma-yunu olarak da bilinen ve 3 Kasım 1839'da Gülhane Parkı'nda Mustafa Reşit

¹¹ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, c.7, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1994, s.61.

¹² Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1998, s.79.

¹³ Kemal Beydilli, "II. Mahmut" *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 27, Türkiye Diyanet Vakfı Yayın-ları, Ankara 2003, s.353.

¹⁴ Cevdet Küçük, "Abdülmecid" *TDV İslam Ansiklopedisi*, c.1, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1988, s.259.

Paşa tarafından okunan Hattı Şerif, Osmanlı tebaasının haklarını belirten kanun metnidir. Tanzimat Fermanı, Osmanlı idarî geleneğinde öteden beri uygulanan, tahta çıkan sultanlar tarafından ilân edilen hatt-ı hümayunlar içinde değerlendirilebilir; ancak bu ferman geleneksel yapıdan farklı yenilikler içermektedir. Özellikle Müslim-gayrimüslim eşitliği, Yunan ve Sırp isyanlarıyla birlikte milliyetçi bir tutum sergileyen gayrimüslimlerin devletten ayrılmasını önlemek amacıyla ortaya atılan ve daha sonra sık sık vurgu yapılan bir Osmanlı milleti teşkil etmeyi hedefleyen önemli projenin ilk adımı olarak görülmektedir.¹⁵ Bu fermanın sağladığı uygun hava, 1840'ta Londra Antlaşmasının imzalanmasıyla bir Avrupa meselesi halini almış olan Mısır Sorununun çözümünü de kolaylaştırmıştır.

Avrupa'da başlayan 1848 ihtilalleri Eflak-Boğdan'a da yayılmış ve sorun, Ruslarla yapılan Baltalimanı Antlaşması (1 Mayıs 1849) ile geçici bir sonuca bağlanmıştır. Fakat bir süre sonra ortaya çıkan "Mukaddes Makamlar Meselesi" Osmanlı Devleti ile Rusya'yı savaşa sürüklemiştir. Kudüs'teki Katolikleri himaye etmek için müracaatta bulunan Fransa'ya karşı, Rusya da Osmanlı Devleti'nden Ortodoksların himaye hakkının kendisine verilmesini istemiştir. Osmanlı hükümeti bunu reddedince de Eflak-Boğdan'ı işgal etmiştir. Bunun üzerine 4 Ekim 1853'te Rusya'ya savaş ilân edilmesiyle başlayan ve tarihe *Kırım Harbi* olarak geçen savaş, 30 Mart 1856'da imzalanan Paris Antlaşması ile son bulmuştur.

Paris Antlaşması imzalanmadan önce 18 Şubat 1856'da Osmanlı tebaası gayrimüslimlere, savaştan önce Rusların teklifinden daha fazla haklar veren Islahat Fermanı ilan edilmiştir. Batı sermayesinin Türkiye'ye girmesini kolaylaştıran hükümler taşıyan Islahat Fermanı, Paris Antlaşmasında da yer almıştır. Böylece ıslahat konusunda, Batılı devletlere müdahale etme hakkı verilmiştir. Buna karşılık Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğü diğer devletlerin teminatı altına alınarak Avrupa devletleriyle eşit haklara sahip olma prensibi kabul edilmiştir.

19. yüzyılda İran'da Ağa Muhammet Şah'ın Zend Hanedanı'nın egemenliğine 1795'de son vermesiyle Kaçar Hanedanı'nın hâkimiyeti başlamıştır. Ağa Muhammet Şah'ın kısa süren iktidarının ardından yerine geçen Feth Ali Şah, 1797-1834 yılları arasında tahtta kalmıştır. Bu dönemde İran, büyük toprak kayıpları yaşamıştır. Bu kayıplar, Rusya, İngiltere ve Fransa gibi Sanayi

¹⁵ Ali Akıldız, "Tanzimat" *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 40, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2011, s.3.

İnkılabı ile atılım gerçekleştiren ülkelerin yayılmacı politikaları ve İran'da valiler arasında yaşanan çıkar çatışmalarıyla daha da artmıştır. Dış politikada, Rusya ve Osmanlı Devleti ile savaşılırken, İngiltere ile ittifak antlaşması imzalanmıştır.

İngiltere, Hindistan sömürgelerine giden yolun tehlikeye girmemesi için Rusya'nın İran üzerinde saldırgan bir tutum takınmasından rahatsızlık duymuştur. Bu nedenle İngiltere, sömürge yollarının güvenliğini sağlamak amacıyla İran ile 1809'da ticaret ve dostluk antlaşması imzalamıştır. Bu durum İngiltere'nin İran siyaseti üzerinde etkili bir konum elde etmesini sağlamıştır.

Öteden beri var olagelen ve kökeni Sünni ve Şii mezhep çatışmasına dayanan Osmanlı-İran sınır hattında yaşayan konar-göçer aşiretlerin her iki devletin topraklarına girip çıkmaları, bazen gittikleri yerde yağmalama ve eşkıyalık yapmaları anlaşmazlıklara sebep olmuştur. Ayrıca İran hacılarının Osmanlı topraklarında saldırıya uğramaları da iki devlet arasında gerginliğe neden olmuştur. Yaşanan sorunların çözümü için iki tarafın oluşturacağı heyetlerin Erzurum'da toplanmasına karar verilmiştir. İkili görüşmelerden bir sonuç çıkmayınca, Osmanlı Devleti'nin Mora'daki Rum isyanı ile uğraşmasını fırsat bilen İran, 1821'de doğu ve güney hattından saldırıya geçerek 1821-1823 yılları arasında sürecektir savaş başlatmıştır.¹⁶ İki yıl süren savaş sonunda imzalanan Erzurum Antlaşması (1823) ile iki devlet arasında barış sağlanmıştır.

İran için Rusya tehdidi uzun yıllar sürecektir çatışmaların yaşanmasına neden olmuş, askerî ve ekonomik açıdan güçlü Rusya'nın saldırıları, İran üzerinde yıkıcı etkiler bırakmıştır. Rusya ile yapılan ilk savaş; 1804-1812 yılları arasında yaşanmış, Abbas Mirza komutasındaki İran birlikleri Rus ilerleyişini durduramamıştır. 1813'de imzalanan Gülistan Antlaşması ile Kafkasya, Rus egemenliğine girmiş, Hazar Denizinde Rus donanmasının bulundurulması kabul edilmiştir.¹⁷ Rusya ile yapılan ikinci savaş; 1826-1828 yılları arasında yaşanmış, İran ordusu Rusya karşısında mağlup olmuştur. 1828'de imzalanan Türkmençay Antlaşması ile İran, Erivan ve Nahcivan topraklarını kaybetmiş ve Aras Nehri iki ülke arasında sınır olarak kabul edilmiştir. Ayrıca Rusya,

¹⁶ Yılmaz Karadeniz, *İran Tarihi 1700-1925*, Selenge Yayınları, İstanbul 2020, s.340.

¹⁷ Tahsin Yazıcı, "Feth Ali Şah" *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 12, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1992, s.451.

Hazar Denizi'nde tek başına ticaret yapma hakkını elde etmiş, İran Rusya'ya savaş tazminatı ödemek zorunda kalmıştır.¹⁸

Feth Ali Şah dönemi, savaşların yaşandığı ve özellikle Rusya karşısında ciddi toprak kayıplarının olduğu bir dönem olmakla beraber, modernleşme faaliyetlerinin de başladığı bir devirdir. Rusya ile yapılan savaşlar ve yaşanan kayıplar, Rus ordularının savaş düzeni ve teçhizat bakımından İran ordusundan çok daha üstün olduğunun anlaşılmasına neden olmuştur. Bu da özellikle askerî alanda birtakım düzenlemelerin yapılması zarureti ortaya çıkarmıştır. Rusya ve Osmanlı Devleti'ne karşı birçok savaşı yöneten şehzade Abbas Mirza, askerî modernleşmeyi gerçekleştirmek için İngiltere ve Rusya'dan askerî uzmanlar getirterek Avrupa tarzı bir ordu kurmaya çalışmıştır. Ayrıca köklü değişimlerin başlangıcı olması için Avrupa'ya öğrenciler göndermiştir.¹⁹ Yine Abbas Mirza'nın çabaları sayesinde İran'da ilk matbaa, ilk Dışişleri Bakanlığı ve Posta İdaresi kurulmuştur (1821).

Feth Ali Şah'ın 1834'de ölümünden sonra Abbas Mirza'nın oğlu Muhammed Mirza, 1835'te İran tahtına geçmiştir. Muhammed Şah döneminde (1835-1848) İran üzerindeki Rus ve İngiliz mücadelesi devam etmiş; ancak Ruslar yapılan anlaşmalar sonucunda daha etkin hale gelmiştir. İngiltere ve Rusya, 1834'ten başlayıp 1838'e kadar devam eden süre zarfında İran'ın bağımsızlığının korunması konusunda aralarında mutabakata varmışlardır. İngiltere, İran'ın Rus etkisi altına girmesini engellemeye, Rusya ise Kafkaslar ve Türkistan üzerinden yayılmacı politikasını sürdürmeye çalışmıştır.²⁰ Bu nedenle İran'ın bağımsızlığının korunması iki devletin çıkarları için de gerekli bir durum olarak görülmüştür.

Muhammed Şah tahta çıktıktan iki yıl sonra İran coğrafyasının tarihi bir uzantısı olarak gördüğü ve babası Abbas Mirza zamanında da kuşatılmış olan Herat'a 1837'de sefer düzenlemiştir. Bu durum İngiltere tarafından Hindistan'daki çıkarları için tehdit olarak algılanmıştır. Herat kuşatmasının sonlandırılması için İngiltere tarafından yapılan girişimler sonucunda kuşatma kaldırılmış ve 1841'de İngiliz-İran Ticaret Antlaşması imzalanmıştır. Bu antlaşmayla İngilizler, İran'ın Ruslara Türkmençay ve Gülistan Antlaşmaları ile verdiği

¹⁸ Okan Yeşilot, "Türkmençay Antlaşması ve Sonuçları" *AÜ Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı:36, Erzurum 2008, s.188.

¹⁹ DİA, "Abbas Mirza" *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 1, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1998, s.27.

²⁰ A. Soofizadeh, a.g.e., s.83.

ayrıcalıklara benzer ayrıcalıklar elde etmiş ve İran coğrafyasında serbestçe dolaşma hakkından yararlanmıştır.²¹

Muhammed Şah'ın hükümdarlığı döneminde İran'ın iç ve dış siyasetine yön veren belirleyici faktör, İngiltere ve Rusya'nın İran üzerindeki güç ve nüfuz mücadelesi olmuş, bu mücadelede Muhammed Şah daha çok Rusya'nın etkisinde kalmıştır.²² Feth Ali Şah döneminde Abbas Mirza'nın başlattığı reform süreci Muhammed Şah döneminde sekteye uğrasa da Muhammed Şah'ın ölümünden sonra tahta geçen oğlu Nasreddin Şah döneminde (1848-1896) sadrazam Mirza Taki Han ile reform süreci yeniden başlamıştır.²³

Mustafa Reşit Paşa ve Mirza Taki Han Yenilikleri

Osmanlı Devleti ve İran'da Mustafa Reşit Paşa ve Mirza Taki Han, yetişme tarzları, devlet görevlerinde aldıkları hizmetler ve dış ülkelerde edindikleri gözlemler nedeniyle yenilik taraftarı özelliklere sahip iki önemli devlet adamıdır. İki şahsiyet de ülkelerinin kalkınması ve gelişmesi için yenilikler yapılması gerektiğine inanmıştır. Onlara göre eski tarz ve şekilde kalındığı takdirde devletlerinin çöküşü kaçınılmaz olacaktır.

Mustafa Reşit Paşa ve Mirza Taki Han'ın görevde oldukları sürede yapılan yenilikler, idarî, hukukî, askerî, malî, sosyal, kültürel ve eğitim alanları olarak ayrı ayrı ele alınmıştır. Hangi alanda olursa olsun yapılan yeniliklerde iki şahsiyetin de amacı, ülkelerini kendi ayakları üzerinde durabilen gelişmiş birer devlet haline getirmek olmuştur.

İdarî ve Hukukî Alanda Yapılan Yenilikler

Yapılan yeniliklerin sürekli ve etkili olabilmesi, güçlü bir idarî yönetim oluşturulmasına bağlıdır. Tarihin hangi döneminde olursa olsun yapılması planlanan ve yapılan reform ve yenilikler bu değişimlerden çıkarları zedeleyenler veya mevcut durumun devamından yana olanlar tarafından engellenmeye çalışılmıştır. Bu nedenle köklü değişiklikler, birtakım engellemelerle karşılaşmış, yeniliklere muhalif bir kesim tarafından durdurulmaya çalışılmıştır. Bunun yaşanmaması, kararlı ve güçlü bir siyasî iradenin mevcudiyetine bağlıdır.

²¹ A. Soofizadeh, a.g.e., s.85.

²² Osman Gazi Özgüdenli, "Muhammed Şah" *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 30, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2020, s.568.

²³ Suad Pira, Osman Gazi Özgüdenli, "Nâsırüddin Şah" *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 32, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2006, s.405.

Mustafa Reşit Paşa'nın Tanzimat Fermanı'nın ilan edilmesinde etkili bir rol üstlendiği yukarıda izah edilmişti. Tanzimat Fermanı ile getirilen en önemli değişiklik, Müslüman ve gayrimüslimlere can ve mal güvenliğinin sağlanması ve tüm tebaanın yasaların güvencesi altına alınmasıdır. Böylece idarî ve hukukî anlamda yasalara bağlı, merkezi bir devlet yapısı oluşturulmaya çalışılmıştır. Merkezileşmeye bağlı olarak bürokratik teamüller oluşmuş, keyfi karar almaktan uzaklaşmıştır. Bu şekilde devlet görevlilerinin yetkileri, hak ve görevleri hukukî bir boyut kazanmıştır. Devletin tüm kademelerinde yeniliklerin sürdürülebilmesi de merkezi yönetimin güçlü olmasına bağlıdır. Mustafa Reşit Paşa'ya göre, ülkenin kurtuluşu güçlü bir merkezi yönetimden geçiyordu. Bu çerçevede bu anlayış, ülke içerisindeki kurumların yapılanmasına da yansımış ve merkezi otorite giderek güçlendirilmiştir.

Merkezi otoritenin güçlendirilmesi için yapılan en önemli adım, daha önce Meclis-i Adliye olarak tanınan II. Mahmut döneminde kurulmuş olan Meclis-i Ahkâm-ı Adliye'nin 1840'da çıkarılan bir kanun ile yeniden düzenlenmesidir. Bu düzenleme ile Fransız valilik sistemini model alan merkezi bir taşra idaresine geçilmiştir.²⁴ Modern devletin oluşumunu gerçekleştirmek için yönetimde valilerin yetkileri de azaltılmıştır. Bu hedefle, valilere sadece güvenlikle alakalı konular bırakılmış, malî işler ise Padişah tarafından atanan geniş yetkiye sahip amirlere verilmiştir. Diğer taraftan yönetimin her safhasında merkez ve taşra meclisleri meydana getirilmiştir. Bu meclisler, Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye ve sonradan bunun işlevini yüklenecek olan Şura-yı Devlet ve Meclis-i Vükelâ'dır. Çağdaş anlamıyla seçilmiş birer kurul özelliği taşımayan meclisler, birer uzmanlık komisyonu olarak işlev görmüşlerdir.²⁵

Tanzimat Fermanı ile getirilen hukukî düzenlemeye uygun olarak 1840'da Ceza Kanunnamesi ilan edilmiştir. 14 maddeden oluşan kanunname ile tüm Osmanlı tebaasının kanun önünde eşit olduğu vurgulanmıştır. Yine aynı yıl ticari davalara bakmak üzere Ticari mahkemeler kurulmuştur. 1847'de eşit sayıda Avrupalı ve Osmanlı yargıçlarıyla batı yargılama usullerine sahip karma hukuk ve ceza mahkemeleri kurulmuştu.²⁶ Ticaret mahkemelelerinde uygulanmak üzere, 1850'de Ticaret Kanunnamesi ilan edilmiştir. Şirketlerin iflası, poliçeler ve benzer konular üzerinde duran kanunname, Fransa örneği alınarak oluşturulmuştur. Bu iki kanunun hazırlanması ulemanın şariat-

²⁴ B. Lewis, a.g.e., s.109.

²⁵ Bülent Tanör, *Osmanlı Türk Anayasal Gelişmeleri*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1999, s.98.

²⁶ B. Lewis, a.g.e., s.114.

tan sapma olduğu gerekçesiyle tepkisine neden olmuş ve Mustafa Reşit Paşa sadrazamlıktan azledilmiştir.²⁷

İran'da kanuna dayalı bir yönetimin zarureti inanan Mirza Taki Han, 1848'de sadrazamlığa getirildikten hemen sonra güçlü bir merkezi otorite kurmaya çalışmıştır. Osmanlı Tanzimat ruhunun etkisiyle, İran'da üst düzey yöneticilerin can ve mal güvenliğini sağlamaya çalışmıştır. Çünkü bu tür güvencesi olan memurların görevlerini daha iyi yapacaklarına inanmıştır. Sadece yöneticilerin değil toplumun tamamının huzurunun sağlanması için şehirlerin güvenliğine önem verilmiştir. Bu amaçla modern tarzda ilk emniyet teşkilatı (Şehrbani) ile kurumsal anlamdaki ilk istihbarat teşkilatı (Sazman-ı Hâfiye) bu dönemde kurulmuştur. Ayrıca Tahran'da asayişin sağlanması için cadde ve sokaklarda karakolların kurulmasına çalışılmıştır.²⁸ Hukuk sisteminin daha iyi çalışması ve âdil yargılama için yeni kurallar getirilmiştir.

Mirza Taki Han, 1843-1847 yılları arasında Erzurum'daki görevi sırasında yabancı devletlerin gayrimüslim azınlık haklarını koruma bahanesiyle Osmanlı Devleti'nin iç işlerine karıştıklarını görmüş ve ileride İran'a yönelik böyle bir müdahaleyi önlemek için ülkedeki gayrimüslimlere yönelik birtakım düzenlemeler yapmıştır. İran'da Müslüman olmayan gruplar arasında Asurî, Ermeni ve Zerdüştler bulunmaktaydı. Bunun için ilk olarak gayrimüslim din adamlarını vergilerden muaf tutmuş ve Azerbaycan bölgesindeki Hristiyan okullara çeşitli malzemeler göndererek destek sağlamıştır.²⁹

Mirza Taki Han, Salar isyanı ve Babî isyanları ile mücadele etmiş, reformların önündeki en önemli engellerden biri olan ulema sınıfını kontrol altına almaya çalışmıştır. Salar ve Babî isyanlarını askerî güç kullanarak bertaraf eden Mirza Taki Han, Şii ulemayı da siyasî işlerden uzaklaştırmaya çalışarak kontrol altına alma yoluna gitmiştir. Ulemanın gücünü kırmak için öncelikle halk üzerinde ciddi bir nüfuza sahip olan ve bundan dolayı sık sık siyasete karışan büyük mescitlerin imamlarına karşı kararlı bir mücadele başlatmış ve onların yetkilerini tanımamıştır. Diğer yandan yapılan yeniliklere karşı gelmeyen ulemaya yakın durmuş ve destek olmuştur. Mirza Taki Han'ın ulemaya yönelik aldığı bu tedbirler kısa sürede düşman kazanmasına neden olmuştur. Özellikle çıkarları zarar gören ve eski yönetimde sahip oldukları ayrıcalıkları kaybetmek istemeyen muhalifler, Mirza Taki Han'ın görevden alınması

²⁷ B. Lewis, a.g.e., s.110.

²⁸ G. Bolat, a.g.m., s.173.

²⁹ G. Bolat, a.g.m., s.174.

için hakkında Rus ajanı olduğu yönünde iftara atmış, ona karşı karalama kampanyası başlatmıştır.³⁰

Osmanlı Devleti ve İran'da din adamlarından oluşan ulema sınıfı, Batı örnek alınarak yapılan yenilikleri din kurallarına aykırı olduğu gerekçesiyle eleştirmiş, yenilik taraftarı devlet adamlarına karşı oluşan muhalefete destek vermiştir.

Askerî Alanda Yapılan Yenilikler

Osmanlı Devleti ve İran'ın büyük ölçüde askerî yapıya dayanan devlet örgütlenmeleri uzun yıllar varlıklarını sürdürmesine olanak tanımıştır. Dünya'nın en büyük göç yollarından biri üzerinde kurulan iki devlet, eski çağlardan beri stratejik öneme sahip olan Orta Asya, Hindistan, Orta Doğu ve Anadolu'nun birbirine bağlandığı bir bölgede varlığını devam ettirmelerini, güçlü askerî teşkilatlarına borçludur.

Osmanlı Devleti, askerî teşkilatının güçlü yapısı sayesinde en geniş sınırlara 1683 yılında ulaşmış; Orta Avrupa'nın bir bölümü, Balkanlar'ın tamamı, Kuzey Afrika'nın bir bölümü, Hicaz, Mezopotamya, Kafkasya'nın bir bölümü ve Anadolu üzerinde hâkimiyet kurmuştur. 16. ve 17. yüzyıldan itibaren devletin idarî, askerî ve malî kurumlarında görülen düzensizlikler savaşlarda başarısızlığı da beraberinde getirmiştir. 1699 Karlofça Antlaşması'ndan itibaren Batı'nın düzenli ve disiplinli kuvvetleri karşısında ordunun gerilediği görülmüştür. Bunun sonucu olarak Osmanlı padişahları askerî alanda birtakım düzenlemeler yapmışlardır. Bozulmanın görüldüğü Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılarak yerine yeni savaş tekniklerine sahip bir askerî teşkilat kurulması düşünülmüştür. Bu düşüncede olan II. Osman, yeniçeriler tarafından şehit edilmiş, III. Selim tahttan indirilmiştir. II. Mahmut döneminde ise Yeniçeri Ocağı tamamen kaldırılarak yerine Asakir-i Mansure-i Muhammediye kurulmuştur.

Mustafa Reşit Paşa'nın hazırlanmasında büyük katkısı olduğu Tanzimat Fermanı ile askerlik hizmeti vatanî bir görev olarak ilan edilerek³¹ zorunlu hale

³⁰ A. Soofizadeh, a.g.e., s.109; Y. Karadeniz, a.g.e., s.382; G. Bolat, a.g.m., s.163; Mihail Sergeevič İvanov, *İran Tarihi*, (Çev. Hasan Deniroğlu), Selenge Yayınları, İstanbul 2021, s.276.

³¹ Bu konu ile ilgili Tanzimat Fermanında geçen ifade şöyledir: "Asker maddesi dahi, yazıldığı üzere önemli maddelerdendir. Gerçi vatan muhafazası için asker vermek ahâlinin görevlerinden ise de, şimdiye kadar cari olduğu gibi, bir memleketin mevcut nüfusuna bakılmayarak, kiminden tahammül derecesinden fazla ve kiminden noksan asker istenilmesi, hem düzensizliği ve hem tarım ve ticaretin faydalı işlerinin bozulmasını doğuran sebeplerden olduğu gibi, askerliğe

getirilmiştir. 1843'te ilan edilen bir yasayla da askerlik yaşı 20, askerlik süresi 4 yıl olarak kabul edilmiştir. 1847'de gayrimüslimlerin de askere alınmalarına karar verilmiş ve buna karşılık alınan cizye vergisi kaldırılmıştır. Yapılan düzenlemeler Tanzimat Fermanı ile oluşturulmaya çalışılan Osmanlı tebaası fikrine uygun olarak yapılmış olsa da gayrimüslimlerin askere alınmaları pratikte uygulamaya geçememiştir.³² Devletin kuruluşundan bu yana birçok yenilik ve düzenlemelerin yapıldığı askerî teşkilat, yeniden ele alınarak kaynağı vatan görevi esasına dayalı bir sisteme dönüştürülmüştür. Ayrıca ordu sistemine geçilmiş ve Hassa, Dersaadet, Rumeli, Anadolu, Arabistan olmak üzere beş ordu kurularak her birinin kendi bünyesinde birer meclis teşkil edilmiştir. Bu düzenlemeler sırasında öteden beri seraskerlikçe sağlanan İstanbul'un güvenlik işlerinin düzenlenmesi de gündeme gelmiştir. İstanbul, Üsküdar ve Boğaziçi'nin güvenliğiyle ilgilenmek üzere 1845'te Zaptiye Müşirliği kurulmuştur.³³

İran'da Abbas Mirza döneminde Osmanlı Devleti'ndeki Nizâm-ı Cedîd ordusuna benzer şekilde oluşturulan Nizam birlikleri, Mirza Taki Han göreve geldikten sonra yeniden organize edilmiştir. İran'ın güçlü bir orduya ihtiyacı olduğunun farkında olan Mirza Taki Han, savaş zamanlarında toplanan, barış zamanlarında dağılan ve toplanması güç olan ordu sistemini değiştirmek için *Kanun-u Bonîçe* adıyla zorunlu askerlik hizmeti kanunnamesini yayınlamıştır.³⁴ Ayrıca İran ordusunun modernizasyonuna da büyük önem vermiştir. Bu amaçla 1851'de İran'ın ilk teknik ve askerî okulu olan Darü'l-fünun'u kurmuştur.³⁵ Ordunun subay ihtiyacını karşılayan Darü'l-fünun, dönemin en yüksek eğitim kurumu olma özelliğini taşımaktadır.

Askerî teşkilatı güçlendirmek için yeni eğitilmiş bir sipahi ordusu kurularak modern silahlarla donatılmıştır. Yapılan düzenleme ve yeniliklerle İran

gelenlerin ömürlerinin sonuna kadar kalmaları dahi, usanma ve nesil yetiştirmenin üremenin kesilmesini gerektirmekte olmasıyla, her memleketten lüzumu takdirinde talep olunacak askerler için bazı güzel usuller ve dört veya beş sene müddeti içinde dahi bir değişme yolu oluşturulması ve konulması halin gereğindendir." Necati Tacan "Tanzimat ve Ordu", *Tanzimat-I*, MEB Yayınları, İstanbul 1999, s.132.

³² H. A. Ubicini, *Osmanlı'da Modernleşme Sancıları*, (Çev. Cemal Aydın), Timaş Yayınları, İstanbul 1998, s.325.

³³ A. Akyıldız, a.g.m., s.5.

³⁴ Hüseyin Saraç, Barış Dursun, "Kaçarlar Döneminde İran'da İdare, Ordu ve Toplumsal Yapıda Modernleşme", *Nerşehir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, c.12, s.1, Mart 2022, s.80.

³⁵ Gene R. Garthwaite, *İran Tarihi*, (Çev. Fethi Aytuna), İnkılap Yayınları, İstanbul 2021, s.183.

ordusu toplam 16 alaya ayrılmıştır. Bunlardan birisi, içindeki Rus asker kaçaklarıyla birlikte sadece Hristiyanlardan oluşturulmuştur. Bu dönemde oluşturulan disiplinli asker sayısı kaynaklarda tam net olmamakla birlikte 100 bin piyade, 30 bin atlı ve bunlara ilaveten bir miktar topçu birlikleriyle beraber yaklaşık 140-150 bin arasındadır.³⁶ Ayrıca silah fabrikası açılarak ordunun mühimmat sıkıntısının önüne geçilmeye çalışılmıştır. Askerî üniformalar, Avusturya ordusundan ilham alarak yeniden düzenlenmiş, yeni bir düzenleme yapıldığı şeklen de vurgulanmaya çalışılmıştır. Askerî güvenliği sağlamak için başkentte ve önemli eyaletlerde ordugahlar kurulmuştur.³⁷

Mali Alanda Yapılan Yenilikler

Osmanlı Devleti'nde Tanzimat Fermanı'nda vergide herkesin gelirine uygun olarak adaletin sağlanması ve iltizam yönteminin zararlarından bahsedilmesi³⁸, mali alanda düzenlemelerin yapılacağına işaret etmiştir. Merkezde mali bir yönetimin kurulması yani gelirlerin hazineye toplanıp harcamaların da buradan yapılması için merkez ve taşra teşkilâtının yeniden düzenlenmesini ve öncelikle halkın gelir seviyesinin belirlenmesini gerektirmiştir. Bu amaçla 2 Eylül 1839'da Maliye Nezareti kaldırılarak yerine Hazine-i Amire ile Hazine-i Muktaat defterdarlıkları kurulmuştur. Böyle istikrarsız bir ortamda valilere sadece eyaletin güvenliğiyle ilgili hususlar bırakılarak iltizam usulü kaldırıldı; vergi toplama görevi merkezden geniş yetkilerle gönderilen muhassıllara verildi. 25 Ocak 1840 tarihli nizamnâme ile muhassılların çalışma esasları belirlendi. Sancak merkezlerinde kendilerine yardım edecek bir muhassıllık meclisi

³⁶ Yılmaz Karadeniz, "Kaçar İdaresi Döneminde İran'da Askeri Alanda Yapılan İslahatlar (1795-1925), *Modern İran Tarihi*, (Editör Osman Karacan), İstanbul 2021, s.100; G. Bolat, a.g.m., s.167

³⁷ A. Soofizadeh, a.g.e., s.106.

³⁸ Bu konu ile ilgili Tanzimat Fermanında geçen ifade şöyledir: "... bir devlet memleketlerini korumak için elbette asker ve görevliye, vesaire gerekli masraflara ihtiyacı vardır. Bu ise parayla yönetileceğine ve para dahi halkın vergisiyle oluşacağına göre, bir güzel yoluna bakılmak önemli hale gelmiştir. Gerçi daha öncelerde gelir olarak görülmüş olan tekel sıkıntısından elhandülillah, Osmanlı memleketleri ahalisi bundan evvelce kurtulmuş ise de tahrip edici aletlerden olup, hiçbir zaman yararlı ürünleri görülmeyen "iltizamlar zararlı usulü" bugün yürürlükte. Bu ise bir memleketin siyasi sınırlarını ve mali işlerini bir adamın eline ve belki kahredici yıkıcı pençe-sine teslim etmek anlamına geldiğinden, o dahi eğer iyice bir adamı değil ise hemen kendi çıkarına bakar, hareket ve tavırlarının çoğu haksızlık ve zulümden ibaret olur. Bundan sonra memleket ahalisinden her ferdin mülklerine ve gücüne göre bir uygun vergi tayin olunarak kimseden fazla bir şey alınamaması ve Devlet-i Aliyemizin deniz ve karada askerî masrafları vesaire dahi olumlu kanunlar ile sınırlanmış ve belirlenmiş olup, ona göre icra olunması gereklidir." Bkz. Muharrem Balcı, "Tanzimat'tan Günümüze İslah, Resepsiyon ve Uyum Çalışmalarının Tahlili" *UMRAN Dergisi*, Mayıs, 2021.

sinin (büyük meclis) kurulması ve yerel yöneticilerle müslim-gayrimüslim bütün halkın bu meclislerde temsil edilmesi kararlaştırılmıştır. İltizamın lağvedilmesi ve yeni sistemin kurulması sürecinde hazine gelirlerinde büyük düşüşler görülmüştür. Hükümet maliyede ortaya çıkan açığı kâğıt para emisyonu ile kapatmak istemiş ve Ocak 1840'ta %12,5 faizli ilk kâğıt paralar piyasaya sürmüştür.³⁹ Maliyede tam anlamıyla istikrarı sağlamak adına Nisan 1840'da defterdarlık kaldırılıp nezaret makamı tekrar kurularak 9 Eylül 1840'ta nezaretin maiyetinde Meclis-i Muhasebe-i Maliye oluşturulmuştur. 1841'de ilk bütçe hazırlanmış ve paranın değerinin korunması için tedbirler alınmıştır.⁴⁰

Mustafa Reşit Paşa'nın son sadrazamlığı döneminde modern anlamda merkezi idare bütçesi (genel bütçe) hazırlanmasına ilişkin esasları belirleyen ilk düzenleme, 1855 tarihli "Hazine-i Celile'nin Muvazene Defterinin Sureti Tanzimine Dair Nizamname" ile yapılmıştır. Böylece devletin merkezi hazinesine ait bir yıllık gelir ve giderlerini kayıt altına alan ve yılsonu mali durumları yansıtan bir çeşit kesin hesap belgesi oluşturulmuştur.⁴¹ Vergide adaletin tesisi için vergilerin mükellefler arasında düzgün ve gelirlere göre dağıtılması amaçlanmıştır. Ayrıca devlet görevlilerinin halktan resmi vergiler dışında aldıkları vergiler de yasaklanmıştır. Yapılan tüm düzenlemelere rağmen 1854-1855 Osmanlı Kırım Savaşı'nın getirdiği maddi yük karşısında 1858'de İngiltere'den borç alınmış, mali anlamda çöküşe giden süreç başlamıştır.

İran'da Mirza Taki Han sadrazam olduğunda ülkenin ekonomik durumu, isyanlar, uzun süren savaşlar, saray mensuplarının aşırı harcamaları ve yabancı devletlere verilen imtiyazlar nedeniyle oldukça kötü durumdaydı.⁴² Mali alanda ülkenin durumunun düzeltilmesi amacıyla harcamalar azaltılmış ve devlet gelirlerinin artırılması amacıyla bir bütçe komisyonu kurulmuştur. Harcamaların azaltılmasından saray harcamaları da nasibini almış, bu durum Nasreddin Şah'ın annesi Mehdi Ulya'yı memnun etmemiştir. Nitekim Mirza Taki Han'ın azledilmesinde muhalif kesim, Mehdi Ulya'nın desteğini alarak başarıya ulaşmıştır.⁴³

³⁹ A. Akyıldız, a.g.m., s.4.

⁴⁰ Dr. Refii, Şükrü Suvla, "Tanzimat Devrinde İstikrazlar", *Tanzimat I*, MEB Yayınları, İstanbul 1999, s.267.

⁴¹ Hüseyin Güçlü Çiçek, Süleyman Dikmen, "Osmanlı Devleti'nde Bütçenin ve Bütçe Hakkının Tarihî Gelişimi", *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 11/2, 2015, s.87.

⁴² G. Bolat, a.g.m., s.165.

⁴³ A. Soofizadeh, a.g.e., s.104.

Mirza Taki Han güvenilir adamlarından oluşturduğu bir komisyon ile yeni gelir kaynakları bulmak amacıyla eyaletlerin eski vergi borçlarını tahsil etmiştir. Ayrıca ülkede yeni fabrikalar açılarak ekonomiye canlılık getirilmeye çalışılmıştır. Devlet eliyle kurulan şeker, cam, kâğıt, iplik ve kumaş üretimi yapan fabrikalar kısa sürede ekonomiye canlılık getirmiştir. Fabrikalardaki üretimin artması ve modern üretim tekniklerinin öğrenilmesi için İstanbul, Moskova ve St. Petersburg gibi şehirlere ustalar gönderilmiştir. Bütün bu yapıların yanı sıra yerli üretim devlet eliyle teşvik edilerek gelirlerin arttırılması amaçlanmıştır.⁴⁴

Sosyal ve Kültürel Alanda Yapılan Yenilikler

Tanzimat dönemi, matbaanın yaygınlaşması ve basının gelişmesi ile sosyal ve kültürel gelişmelerin en fazla yaşandığı dönem olmuştur. Avrupa'da eğitim görmüş, batı düşüncelerinin etkisiyle sosyal ve felsefi konulara ilgi duyan fikir adamı ve edebiyatçılar, roman, hikâye, tiyatro ve fikir yazılarıyla ve bunların basın yoluyla aktarılmasıyla düşünce hayatına yön vermişlerdir.

İlk basın faaliyeti II. Mahmut döneminde çıkarılan resmî gazete Takvim-i Veka-yi ile başlamış olsa da burada sadece devletin kanunları ve uygulamaları hakkında halk bilgilendirilmiştir. 1840'da Churchill adlı bir İngiliz'in devletten yardım alarak çıkardığı Ceride-i Havadis gazetesinde ise, ekonomik ve politik haberlere de ağırlık vermiştir.⁴⁵ 1842'den sonra tiyatrunun önem kazanması ile bazı piyeslerin özetleri de Ceride-i Havadis'te yayınlanmaya başlamıştır.

Basının kamuoyu oluşturma konusunda sahip olduğu rol henüz tam anlaşılamamış olmasına rağmen, 1857'de Matbaa Nizamnamesi yayınlanarak basın hayatına düzenlemeler getirilmiştir. Buna göre, gazete çıkarılması hükümetin iznine tabi tutulmuştur.⁴⁶ 1847-1853 yılları arasında Osmanlı Devleti'nde incelemelerde bulunan Fransız Tarihçi H. A. Ubicini, İstanbul'da ve diğer eyaletlerde Fransızca, İtalyanca, Rumca ve Ermenice yayınlanan 31 gazete çıkarıldığını belirtmiştir.⁴⁷ Şinasi ve Ziya Paşa gibi yenilik taraftarı Tanzimat düşünürlerinin eserlerinin yer aldığı ve devletten yardım almadan ilk defa

⁴⁴ A. Soofizadeh, a.g.e., s.105.

⁴⁵ Ziyad Ebuzziya, "Ceride-i Havadis" *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 7, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1993, s.407.

⁴⁶ Mustafa Karabulut "Osmanlı İmparatorluğunda 19. Yüzyılda Değişim Süreci, Sosyal ve Kültürel Durum" *Mecmua Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, ½, Güz 2016, s.52.

⁴⁷ H. A. Ubicini, a.g.e., s.192.

Müslüman Türk vatandaşı Agah Efendi tarafından 1860'da çıkarılan Tercüman-ı Ahval Gazetesi, düşünce ve tartışma yazıları ile Yeni Osmanlılara ait fikirlerin yayın organı olma özelliği taşımaktadır.⁴⁸

Mirza Taki Han, Osmanlı Devleti'ndeki Takvimi Vekayi'ye benzeyen bir gazete çıkarma düşüncesini 7 Şubat 1851'de hayata geçirmiş ve İran'ın ilk resmî gazetesi Ruzname-yi Vekayi-i İttifakiye'yi çıkarmıştır. Gazetede hükümet kararları ve ülkedeki haberlerin yanında dünyadaki siyasi ve bilimsel olaylardan da haberler yer almıştır.⁴⁹ Gazetenin ilk baskısında dünya haritası yayınlanmış, daha sonraki baskılarında coğrafya atlası, Napolyon Bonapart hakkında iki ciltlik tarih mecmuası ve birçok tarihsel doküman ve bilimsel yayın okuyucuya aktarılmıştır. Halk için tıp alanında bilgiler de verilerek, toplumun aydınlatılması amaçlanmıştır.⁵⁰

Eğitim Alanında Yapılan Yenilikler

Tanzimat döneminde siyasî, hukukî, malî ve askerî konularda düzenlemeler yapıldığı görülmektedir. Yapılan bu yeniliklere Tanzimat Fermanı'nda açık bir şekilde değinilmiş olmasına rağmen, eğitim konusuna değinilmemiştir. Fakat yeniliklerin toplumda yerleşmesi ve benimsenmesi için eğitim önemli bir araç olarak görülmüştür. Özellikle Şeyhülislam kontrolündeki geleneksel eğitim anlayışının yerine sivil bürokrasinin denetimi etkin hale getirilerek eğitimin sistemli hale getirilmesine ve böylece geri kalmışlığının giderilmesine çalışılmıştır.

Eğitimin yaygınlaşması amacıyla esaslı reformlar yapan II. Mahmut, temel eğitimi zorunlu hale getirerek, 4-5 yaşına gelen çocukların sıbyan mekteplerinde Kur'an ve ilmiyal bilgileri konusunda eğitim almalarını sağlamıştır. Sıbyan mekteplerinden sonra klasik dönemde medrese eğitimine geçilmesi, ara eğitim kurumlarının olmaması eğitimde tedrici ilerlemeyi engellemekteydi. Bu sebeple sıbyan mekteplerinden sonra ortaokul düzeyinde rüştiyeler açılması düşünülmüştür. Ayrıca rüştiyeler daha çok devlet memuru ihtiyacının karşılanması ve modern okullara örnek olması amacıyla açılmıştır.⁵¹

⁴⁸ Hamza Çakır, "Tercüman-ı Ahval" *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 40, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2011, s.496.

⁴⁹ G. Bolat, a.g.m., s.172.

⁵⁰ A. Soofizadeh, a.g.e., s.108.

⁵¹ Ali Akyıldız, *Osmanlı Merkez Bürokrasisi (1836-1856)*, Timaş Yayınları, İstanbul 2018, s.267.

Eğitim işleriyle ilgilenmek üzere 1846'da Meclis-i Maarif-i Umumiye, 1847'de ise Mekâtib-i Umumiye Nezareti kurulmuştur. Meclis, İstanbul'daki okulları dini ve ahlaki eğitim veren sıbyan mektepleri; dini eğitimlerin yanında pozitif bilimlerin de verildiği rüştiye mektepleri olarak iki kısma ayırmıştır. Tanzimat Fermanı'nın ilanından Mustafa Reşit Paşa'nın ikinci sadaretine kadar olan sürede (1848) açılan rüştiyelerin sayısı 6'ya ulaşmıştır. Açılan rüştiyelerde Sarf, Nahiv, Arapça ve Farsça derslerinin dışında, Fransızca, Hendece, Tarih, Coğrafya gibi dersler de okutulmuştur. Rüştiyelerin yaygınlaşmasıyla birlikte yeni yöntemlerle ders verebilecek öğretmenlerin yetiştirilmesi amacıyla 1848'de ilk öğretmen okulu olan Darülmualimin açılmıştır.⁵²

1851'de Encümen-i Dâniş'in kurulması ile eğitim ve kültür işlerine hız verilmiştir. Encümen-i Dâniş, Darü'l-fünun'da okutulacak dersler için lazım olan kitapların yazdırılmasını temin etmenin dışında halk için ihtiyaç duyulacak telif ve tercüme eserleri de hazırlamak amacıyla kurulmuştur. İlk Türk akademisi olma özelliği taşıyan Encümen-i Dâniş, uluslararası bilim ve fikir dünyasıyla teması da sağlamıştır.⁵³

Eğitim alanında Mirza Taki Han'ın İran'da gerçekleştirdiği en önemli yeniliklerden birisi, 1851'de Osmanlı Devleti'ndekine benzer şekilde Darü'l-fünun'un açılmasıdır. Pozitif bilimlerin okutulduğu İran'ın ilk üniversitesi olma özelliğini taşıyan okulun kuruluş amacı ordunun subay ihtiyacını karşılamaktır. Kurumun bir diğer amacı da disiplinli bir eğitim ile askerî, bilimsel ve bürokratik alanda gençler yetiştirmektir.⁵⁴ Mirza Taki Han, modern eğitim için Avusturya'dan bir öğretmen heyetini ülkesine davet etmiştir. Onun özellikle Avusturya modelini seçmesinin iki nedeni vardır: Birincisi 1848-1849 yılları arasında İtalya karşısında Sardunya Zaferi ile Avusturya'nın başarı kazanmış olması ikincisi ise daha önce de belirtildiği gibi İngiltere, Fransa ve Rusya gibi gelişmiş ülkelerin İran üzerindeki etkilerini arttırmalarına engel olma düşüncesidir.⁵⁵ İran'da kültürel alanda kitap basımı için matbaa ve kütüphaneler kurulmuş, ilaç geliştirmek için de laboratuvarlar açılmıştır.

⁵² A. Akyıldız, a.g.e., s.280.

⁵³ A. Tanpınar, a.g.e., s.151.

⁵⁴ G. Bolat, a.g.m., s.169.

⁵⁵ A. Soofizadeh, a.g.e., s.107; G. Bolat, a.g.m., s.109; Y. Karadeniz, a.g.e., s.379.

Mustafa Reşit Paşa ve Mirza Taki Han Yeniliklerinin Değerlendirilmesi

Mustafa Reşit Paşa ve Mirza Taki Han'ın idarî, askerî, malî, sosyal ve kültürel alanda yaptıkları yenilikler birbirine benzerlik gösterse de Osmanlı Devleti'nde yenilik hareketleri sadece Mustafa Reşit Paşa ve onun sadareti dönemi ile sınırlı kalmamış, ondan sonra gelen Mehmet Emin Ali Paşa, Keçecizade Fuat Paşa gibi devlet adamları tarafından da Tanzimat fikri ve düşüncesine uygun yenilikler yapılmıştır. Mirza Taki Han'ın yaptığı yenilikler ise onun sadrazamlıktan azledilip öldürülmesinden sonra gelen sadrazam ve devlet adamları tarafından uzun bir süre askıya alınmıştır. Buna rağmen birçok kişiye göre Mirza Taki Han'ın öldürülmesi İran'ın modernleşmesi açısından oldukça talihsiz bir olay olmasına rağmen ilerleyen dönemlerde yapılacak yenilik hareketlerine de ilham kaynağı olmuştur.³⁶

Mustafa Reşit Paşa'nın görevi süresince yerine getirdiği reformlar, özgürlük düşüncesi ağır basan, yeni kurumların yanında eski kurumların da varlığını devam ettirdiği bir anlayış ile yapılmıştır. Yenilikler hürriyet ve müsamaha üzerine dayanmakta ve kaba kuvvetle yerleşmek yerine ikna ve inandırma esasına göre halkın içine kök salmaya çalışmaktadır. Bu da yapılan düzenlemelerin neticelerinin çok uzun zaman almasına ve bu durumun muhaliflerce eleştirilmesine neden olmuştur. Ayrıca yeni kurumların ve anlayışın yanında eskisinin de devam etmesi, toplumda uzun süre varlığını koruyacak olan halk dilinde “alafranga” ve “alaturka” tabirleriyle ifade edilen “eski” ve “yeni” anlayışı savunan bir ikiliğin doğmasına da sebep olmuştur.³⁷

Osmanlı Devleti'nde 1839'dan sonraki devirde yenilik fikirleri Mustafa Reşit Paşa'nın konağı gibi belli çevrelerden doğmuştur. Cevdet Paşa'nın tabiriyle “Türkiye'nin ufk-ı siyasisinde” birdenbire doğan bu parlak yıldız³⁸, ülkenin içinde bulunduğu zorlukları başarılı bir şekilde yöneten bir yönetici olarak kalmamış, fikir hayatına da uzun süre yön vermiştir. Genç yaşlardan itibaren sık sık müzakereler için gittiği Mısır'da Mehmet Ali Paşa'nın yaptığı yenilikleri yakından görmüş, Paris ve Londra elçiliği süresince Avrupa'yı yakından tanıma fırsatı bulmuştur. Hiç kuşkusuz, Tanzimat Fermanı'nın ilanı ve sonrasındaki yeniliklerde Batılı ülkelerden etkilenmiş ve Mısır örneğinden cesaret almış olması gayet doğaldır. Hariciye Nazırlığı döneminde Yunan İsyanı, Mısır

³⁶ G. Bolat, a.g.m., s.176.

³⁷ A. Tanpınar, a.g.e., s.144.

³⁸ A. Tanpınar, a.g.e., s.146.

Sorunu gibi olayların ülkede oluşturduğu tehlikeleri yakından görmesi, onun bürokratik tecrübe kazanmasına da olanak tanımıştır. Bu tecrübe sayesinde uluslararası siyaseti, milli menfaatler çerçevesinde devlet haysiyet ve itibarını korumaya özen göstererek yerine getirebilmiştir. Mısır Sorununun çözülmesinde, Tanzimat'ın ilanında, mülteciler sorunun çözülmesinde⁵⁹, Kırım Savaşı'ndan önce yapılan ittifakların kurulmasında hatta Paris Antlaşmasının hazırlık devresinde, kıvrak zekasıyla ülke çıkarlarını başarılı bir şekilde korumayı başarmıştır. Ancak Mustafa Reşit Paşa, Sultan Abdülmecid'in etrafında gelişmiş bir saray çevresi ve geleneğinin olmayışı nedeniyle dış meselelerde gösterdiği başarılar dışında, bazı kanunların hazırlanması ile eğitim konusunda birtakım teşebbüslerde bulunmanın dışında bir şey yapma fırsatına sahip olmamıştır.⁶⁰ Bunda özellikle yenilik hareketlerinin karşısında olan, çoğunluğunu ulema ve saray çevresinin oluşturduğu muhalif kesimin etkisi büyük olmuştur.

Mirza Taki Han, Nasreddin Şah dönemindeki en yetenekli devlet adamlarındandır. Otuzlu yaşlarından itibaren Tebriz'de Feth Ali Şah'ın oğlu Abbas Mirza'nın oluşturduğu teşkilata dahil olmuştur. Sadrazam olmadan önce Feth Ali Şah'ın Rusya'ya gönderdiği heyette yer almıştır. Muhammed Şah döneminde ikinci kez Rusya'ya giderek tecrübesini daha da arttırmıştır. Yine Osmanlı Devleti ile sınır sorununu görüşmek üzere Erzurum'daki heyet-

⁵⁹ 1848 ihtilal hareketleri sonrasında, Macar ve Leh mültecilerinin Osmanlı Devleti'ne sığınması, Osmanlı Devleti ile Avusturya ve Rusya arasında diplomatik krize sebep olmuştur. Bu kriz "Mülteciler Meselesi" olarak anılmaktadır. Mülteciler Meselesi, Osmanlı Devleti'nin mültecilerin Osmanlı topraklarına girmelerine izin vermeleri ile başlamıştır. Bu süreçte Avusturya ve Rusya, Osmanlı Devleti'nden, kendisine sığınan mültecilerin iade edilmesini talep etmiştir. Bu talep Osmanlı devlet adamları tarafından reddedilince mesele siyasî krize dönüşmüştür. Her iki devlet de mültecilerin hemen iade edilmelerini içeren birer nota vermişlerdir. Bu notalara Osmanlı Devleti tarafından olumsuz cevap verilmiştir. Çünkü böyle bir talebin kabulü Osmanlı Devleti'nin uluslararası siyasi arenadaki saygınlığına önemli bir darbe olacaktı. Buna bir de Osmanlı devlet felsefesi eklenince, mesele Osmanlı Devleti için oldukça önemli bir hal aldı. Osmanlı devlet adamları bütün bu gerçekleri göz önünde bulundurarak bir dış politika izlenmiştir. Bunun yanında, her iki devletle de diplomatik ilişkiler sürdürülmeye çalışılmıştır. Bunun için Fuad Efendi önce Bükreş daha sonra da St. Petersburg'a fevkalade elçi sıfatıyla gönderilmiştir. Diplomatik inceliklerle İngiltere ve Fransa'nın açık destekleri alınmıştır. Bu açık desteklerle Osmanlı Devleti Mülteciler Meselesini kendi lehine çevirerek istediği şekilde halletmiştir. Bu siyasî olay Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyılda en parlak diplomasi örneği olarak tarih sayfalarında yerini almıştır. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Musa Gümüş, "1848 Mülteciler Meselesi Örneğinde 19. yüzyıl Türk Diplomasisi" *History Studies*, 2/2, 2010.

⁶⁰ A. Tanpınar, a.g.e., s.147.

te görev almıştır. Mirza Taki Han yaklaşık 4 yıl Erzurum'da kalmış ve bu yıllar Tanzimat Fermanı'nın ilan edildiği döneme denk geldiği için Osmanlı Devleti'nde gerçekleştirilen reformları da yakından izleme imkânı elde etmiştir. Bu süre içinde İstanbul'u da ziyaret eden Mîrzâ Tâki Hân, Mustafa Reşit Paşa ve devrin Osmanlı siyasî çevresi ve aydınları ile tanışmıştır. Tebriz ve Erzurum'da bulunduğu sırada tercüme yapacak kadar Türkçe öğrenen Mirza Tâki Hân'ın⁶¹, devrin fikrî atmosferi ve kurumsal yönü hakkında geniş bilgi sahibi olmasının İran'da yaptığı yeniliklerde etkili olduğu şüphesizdir. Onun özellikle idarî ve ekonomik alanlarda yaptığı yenilikler, şehzadeler, bürokratlar ve üst düzey devlet adamlarının muhalefetine neden olmuştur. Mirza Taki Han'ın yeniliklerinden ve taviz vermeyen tutumundan, güçlü bir İran istemeyen İngiltere ve Rusya da rahatsızlık duymuştur. Yapılan yeniliklerle saray teşkilatında rüşvet alamayacaklarını düşünen birtakım yöneticiler de Şii ulemayı kullanarak yeniliklere kökünden muhalif bir tutum sergilemişlerdir.⁶²

Sonuç

19. yüzyılda Osmanlı Devleti ve İran, dünyanın değişen koşullarına uyum sağlamak ve çağa uygun yenilikler yapmak amacıyla köklü değişikliklere gitmiştir. Bu değişikliklerin başlatıcısı ve öncüsü Osmanlı Devleti'nde Mustafa Reşit Paşa, İran'da Mirza Taki Han'dır. Ülkelerinin modernleşme sürecine katkı sağlayan her iki şahsiyetin hayatı da küçük bir memuriyetten başlayıp sadrazamlığa uzanan başarı hikâyesinden ibarettir. Memuriyete başladıktan kısa süre sonra devlet erkânının güvenini kazanarak önemli görevlere getirilmişlerdir. Çeşitli sebeplerle yerine getirdikleri yurt dışı görevler ve orada edindikleri tecrübeler, bürokratik kabiliyete sahip olmalarını sağlamış böylece sadrazamlık görevine kadar yükselmişlerdir. Bu yükselme aldıkları eğitim, sahip oldukları yetenek ve kendilerini himaye eden devlet adamları ile mümkün olmuştur. Mustafa Reşit Paşa; Sadrazamlık görevi de yapmış olan dayısı Seyyit Ali Paşa'nın desteği ile, Mirza Taki Han; Ferahan Kaymakamı Mirza Büzürg'ün himayesiyle iyi eğitimden geçmişlerdir. Aldıkları eğitimin yanında zekâ, kabiliyet ve güçlü kalemli sayesinde kısa sürede devlet memuriyetine girmişlerdir. Ayrıca çabuk yükselme imkânı elde etmişlerdir. Mustafa Reşit Paşa, Paris ve Londra'da elçilik ve Hariciye Nazırlığı görevlerinde, Mirza Taki Han St. Petersburg, Erivan ve Erzurum'da murahhas olarak bulunmuştur. Yurt dışı görevlerini yaparken sahip oldukları tecrübe, yapacakları yeniliklerde modern devlet teşkilatı ve yapısını kendi memleketlerine uygulama konusun-

⁶¹ G. Bolat, a.g.m., s.155.

⁶² A. Soofizadeh, a.g.e., s.102.

da yol haritasını belirlemelerine olanak sağlamıştır. Ayrıca ülkeler arası siyasî ilişkilerin diplomasi yoluyla ülke menfaatlerine uygun olarak nasıl yürütüleceği konusunda da tecrübe kazanmışlardır. Hem Osmanlı Devleti hem de İran'ın İngiltere, Fransa ve Rusya karşısında askerî, siyasî ve ekonomik açıdan güçsüz olması, bu ülkeler tarafından topraklarının tehdit edilmesine sebep olmuş, bu tehlike karşısında ise dış politikada ülkeler arası denge siyaseti izlenmesi gerekliliği ortaya çıkmıştır. Gerek Mustafa Reşit Paşa gerekse Mirza Taki Han, bu siyaseti izleyebilecek kapasite, birikim ve deneyime sahiptir. Mustafa Reşit Paşa dış ilişkilerde Fransa ve Rusya tehdidinde karşı İngiltere'nin desteğini sağlamaya çalışmış, Mirza Taki Han Rusya ve İngiltere'nin İran üzerindeki nüfuz mücadelesine karşı Avusturya ile ilişkileri geliştirme yoluna gitmiştir. Tabi ki bu durumdan çıkarları olumsuz etkilenen devletler, Osmanlı Devleti ve İran'a baskı yapmıştır. Mustafa Reşit Paşa'nın sadrazamlığı ve izlediği dış siyaset Fransa ve Rusya'nın, Mirza Taki Han'ın sadrazamlığı ise İngiltere ve Fransa'nın muhalefeti ile karşı karşıya kalmıştır. Bu muhalefetin etkisiyle Mustafa Reşit Paşa I. Abdülmecit tarafından, Mirza Taki Han ise Nasreddin Şah tarafından görevlerinden uzaklaştırılmışlardır.

19. yüzyılda Osmanlı Devleti ve İran'da yapılan idarî, hukukî, malî, sosyal ve kültürel alandaki yenilik hareketleri Mustafa Reşit Paşa'nın sadrazamlık süresinden önce başlayıp görevinin bitiminden sonra da devam etmiştir. Her ne kadar Tanzimat dönemi ve öncesi yapılan yeniliklerde Mustafa Reşit Paşa'nın etkisi büyük olsa da bu araştırmada değinilen tüm yeniliklerin ona mal edilmemesi gerekir. Yapılan yenilikler Tanzimat düşüncesine sahip devlet adamları tarafından yapılmış, onun görevden alınması sonrasında da yenilikler devam ettirilmiştir. Özellikle Mustafa Reşit Paşa'nın yetiştirdiği Fuad, Ali ve Cevdet Paşa Tanzimat fikrini devam ettiren devlet adamlarıdır. İran'da Mirza Taki Han ile başlayan yenilikler onun sadrazamlıktan azledilmesi ile sona ermiş, bir kadro hareketi olarak yenilikler devam ettirilmemiştir. Bunun en önemli sebeplerinden birisi İran'daki yeniliklerin felsefî bir alt yapısının olmamasıdır. 19. yüzyılda Osmanlı Devleti yenilikleri II. Mahmut ile başlayan ve Meşrutiyet'in ilanına kadar devam eden, tüm Osmanlı tebaasının kanun karşısında eşitliğini sağlamaya çalışan Tanzimat düşünce sistemine dayanmaktaydı. İran'daki Mirza Taki Han yeniliklerinde buna benzer bir düşünce sisteminden ve planlanmış bir yenilik hareketinden söz etmek mümkün değildir.

Sonuç olarak, yaşadıkları döneme göre oldukça ileri görüşlü devlet adamları olan Mustafa Reşit Paşa ve Mirza Taki Han'ın idarî, askerî, malî, sosyal, kültürel ve eğitim alanlarında yaptıkları yeniliklerin amacı, ülkelerini

kendi ayakları üzerinde durabilen her alanda gelişmiş birer devlet haline getirmek olmuştur. Yapılan yenilikler, kendilerinden sonra gelecek nesiller için örnek teşkil etmiştir. Bu örnek sayesinde ki Meşrutiyetin fikri temelleri oluşmuş, Osmanlı Devleti'nde 1876'da İran'da 1906'da parlamenter monarşiye geçilmiştir.

KAYNAKÇA

AKYILDIZ, Ali, *Osmanlı Merkez Bürokrasisi (1836-1856)*, Timaş Yayınları, İstanbul 2018.

AKYILDIZ, Ali, "Tanzimat", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 40, İstanbul 2011, 1-10.

ARMAOĞLU, Fahir, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1997.

BALCI, Muharrem, "Tanzimat'tan Günümüze İslah, Resepsiyon ve Uyum Çalışmalarının Tahlili", *UMRAN Dergisi*, Mayıs 2021, 75-86.

BAYSUN Cavit, "Mustafa Reşit Paşa", *Tanzimat II*, MEB Yayınları, İstanbul 1999, 723-746.

BEYDİLLİ, Kemal, "Mustafa Reşid Paşa", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 3, Ankara 2020, 348-350.

BEYDİLLİ, Kemal, "Nizam-ı Cedid", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c.33, İstanbul 2007, 175-178.

BEYDİLLİ, Kemal, "Mahmud II", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 3, Ankara 2003, 352-357.

BOLAT, Gökhan, "Mirza Taki Han (Emir Kebir) ve Reformları (1848-1851)", *Belleten*, IXXVII/278, 2013, 152-182.

ÇAKIR, Hamza, "Tercüman-ı Ahval", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 40, İstanbul 2011, 495-497.

ÇİÇEK, Hüseyin Güçlü, Süleyman Dikmen, "Osmanlı Devleti'nde Bütçenin ve Bütçe Hakkının Tarihsel Gelişimi", *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, c.11, 2015, 83-98.

DİA, "Abbas Mirza", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 30, İstanbul 1988, 27-28.

EBUZZİYA, Ziyad, “Ceride-i Havadis”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c.7, İstanbul 1993, 406-407.

ENGELHARDT, Edouard- Philippe, *Tanzimat*, (Çev. Ayla Düz), Milliyet Yayınları, İstanbul 1976.

FINDLEY Carter V., *Osmanlı Devleti'nde Bürokratik Reform Bab-ı Ali (1789-1922)*, Çev. Latif Boyacı, İzzet Akyol, İz Yayıncılık, İstanbul 1994.

GARTHWAİTE, Gene R., *İran Tarihi*, (Çev. Fethi Aytuna), İnkılap Yayınları, İstanbul 2021.

GÜMÜŞ, Musa, “1848 Mülteciler Meselesi Örneğinde 19. yüzyıl Türk Diplomasisi”, *History Studies*, 2/2, 2010, 256-280.

GÜNEY, Filiz, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı-İran İlişkileri ve İran'a Giden Osmanlı Elçileri*, (Afyon Kocatepe Üniversitesi, Basılmamış Yüksek lisans Tezi), Afyonkarahisar 2005.

IVANOV, Mihail Sergeyeviç, *İran Tarihi*, (Çev. Hasan Demiroğlu), Selenge Yayınları, İstanbul 2021.

İME, Gamze, “Emir Kebir'in (Mirza Taki Han) Kaçarlar Döneminde İran'daki Yenileşme Hareketine Katkıları”, *İRTAD*, sayı:6, Haziran 2016, 45-70.

KARABULUT, Mustafa, “Osmanlı İmparatorluğu'nda 19. Yüzyılda Değişim Süreci, Sosyal ve Kültürel Durum”, *Sosyal Bilimler Dergisi*, 1/2, 2016, 49-65.

KARADENİZ, Yılmaz, *İran Tarihi 1700-1925*, Selenge Yayınları, İstanbul, 2020.

KARADENİZ, Yılmaz, *Kaçar Hanedanı (1795-1925)*, (İnönü Üniversitesi SosyalBilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Malatya 2004.

KARADENİZ, Yılmaz, “Kaçar İdaresi Döneminde İran'da Askeri Alanda Yapılan İslahatlar (1795-1925)”, *Modern İran Tarihi*, (editör Osman Karacan), İstanbul 2021, 85-115.

KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, c.7, 8. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1994.

KILIÇ, Hatice, *İran'ın Modernleşme Sürecinde Osmanlı Devleti'nin Rolü*, (Marmara Üniversitesi Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2006.

KURTULUŞ, Rıza, “Mirza Taki Han”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c.30, Ankara 2020, 168-169.

LEWIS, Bernard, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, (Çev. Metin Kırıtlı), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1998.

METİN, Celal, “19. Yüzyıl Osmanlı-Türk Yenileşme Çabalarımın İran’a Tesiri”, *Türk Yurdu*, 27/224, Aralık 2007, 37-44

ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi, “Muhammed Şah”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c.30, Ankara 2020, 568-569.

PİRA, Suad, ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi, “Nasirüddin Şah”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 32, İstanbul 2006, 405-406.

SOOFİZADEH, Abdolvahid, *Kaçar Hanedanlığı Döneminde Osmanlı-İran Siyasi İlişkileri (1795-1925)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2020.

SOOFİZADEH, Abdolvahid, “Osmanlı ve İran Meşrutiyeti Karşılaştırması” *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 7/35, 286-296.

SUVLA, Şükrü, Dr. Refii, “Tanzimat Devrinde İstikrazlar”, *Tanzimat II*, MEB Yayınları, İstanbul 1999, 263-288.

TACAN, Necati, “Tanzimat ve Ordu”, *Tanzimat I*, MEB Yayınları, İstanbul 1999, 129-137.

TANÖR, Bülent, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2007.

TANPINAR, Ahmet Hamdi, *19.Yüzyıl Edebiyat Tarihi*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2019.

UBICINI, Henry Abdolonyme, *Osmanlı'da Modernleşme Sancısı*, (Çev. Cemal Aydın), Timaş Yayınları, İstanbul 1998.

YEŞİLOT, Okan, “Türkmençay Antlaşması ve Sonuçları”, *AÜ Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 36, 2008, 187-199.